

HOE FOUT IS FOUT?

•Alfred Krans

In 2014 vertaalde ik een roman van de totaal vergeten Duitse schrijver Ernst Glaeser, “Jahrgang 1902” uit 1928. Het werd een internationale bestseller, waarvan Ernest Hemingway ooit gezegd heeft: een verduiveld goed boek! Het eerste deel beschrijft het schoolleven van het jongetje Ernst in het Duitse keizerrijk en de plotselinge oorlogseuforie, het tweede de tijd van de eerste wereldoorlog en de machteloosheid van de achtergebleven burgers. In 2015 volgde de vertaling van “Rumänisches Tagebuch” van de gerenommeerde schrijver Hans Carossa uit 1924, een oorlogsroman met autobiografische elementen over de periode 4 oktober tot 15 december 1916, toen Carossa als bataljonsarts aan de zware wintergevechten in Roemenië deelnam. Het komt aardig overeen met de oorlogsherinneringen van generaal Erich Ludendorff, waar ik nu mee bezig ben. Ludendorff beschrijft hoe hij de gevechten plande en organiseerde en Carossa hoe hij als deelnemer de zinloosheid, de beslommeringen en de offers van de soldaten en de burgerbevolking in deze oorlog ervaart.

Voor beide schrijvers hebben deze romans consequenties gehad. Glaeser belandde in een maatschappelijke boycot vanwege de pacifistische tendens van zijn boek, het blootleggen van maatschappelijke wantoestanden en de voor die tijd ongehoorde beschrijving van de seksualiteit. Het was een tijd van politieke beslissingen en gevechten, waaraan hij met enthousiasme deelnam. Op het congres van Charkov van revolutionaire schrijvers in 1930 werd Glaeser als oprechte strijder gevierd en kreeg hij de eretitel “een nieuwe Zola”. Een jaar later gaf hij samen met de communist Franz Carl Weiskopf het foto-propagandaboek “Der Staat ohne Arbeitslose” uit over het vijfjarenplanparadijs Sovjet Unie, een curieus document over een droomland van machines, waarbij iedere foto was voorzien van een propagandistische tekst over een tot werkelijkheid geworden paradijs van industrie, vriendschap en vooruitgang. Na de machtsovername van de nationaalsocialisten in mei 1933 belandden zijn werken dan ook op de brandstapel en werd hij gedwongen om te emigreren. Aan zijn status als internationaal bekende auteur kwam een einde, de socialistische beweging kon weinig meer voor hem doen en zo trok hij zich steeds meer terug. Hij verhuisde in december 1933 naar Tsjecho-Slowakije, in 1934 naar Locarno en in oktober 1935 naar Zürich. Daar schreef hij o.a. “Der letzte Zivilist”, een roman, die genuanceerd de stapsgewijze overname van de nationaalsocialistische ideologie in de hoofden van de Duitse bevolking laat zien. Glaeser werd regelmatig bekritiseerd door de Duitse emigratie vanwege zijn in ballingschap geschreven werken en zijn harde standpunt over de hopeloze situatie van het verzet tegen het nationaalsocialisme. Hij distantieert zich daardoor langzaam maar zeker van de exil-schrijvers en wordt steeds conservatiever. En dan gaat het mis.

Carossa zag de oorlog als een soort mythe en wilde daarin op zoek naar de zin van het leven. In Roemenië ziet hij wat de oorlog met de mensen doet, hoe ze worden getraumatiseerd en welke extreme gedachten ze kunnen krijgen. Zelf komt hij tot de ontdekking, dat je een oorlog alleen maar kunt doorstaan met 3 uitgangspunten: niet ten onder gaan, houvast vinden en de gruwelen van de oorlog overwinnen, niet bagatelliseren. Zijn ervaringen in Roemenië leiden er uiteindelijk toe, dat hij in 1929 zijn artspraktijk inruilt voor het schrijverschap. In zijn boeken gaat hij uit van een vreedzame wereld, die niets te maken heeft met de realiteit van het nazisme. Na de machtsovername van de nationaalsocialisten kiest Carossa voor de “Innere Emigration” en weigert zijn kandidaatstelling voor de nationaalsocialistische Deutsche Akademie der Dichtung. En dan gaat het mis.

Als Glaeser eenmaal op zichzelf is teruggeworpen begint de twijfel te knagen en krijgt hij heimwee naar het vaderland. Was het daar werkelijk zo slecht? Hij ging voor de eerste keer de grens over om deel te nemen aan de stemming over de 'Anschluss' met Oostenrijk en voor een nee-stem had hij dat niet hoeven te doen. Daarna informeerde hij of een terugkeer naar Duitsland mogelijk zou zijn, als hij zich goed zou gedragen. In 1938 nam het Rijk hem weer op, nadat hij als een leergierige leerling in een nationaalsocialistisch heropvoedingskamp had gezeten. Dat werd in emigrantenkringen niet begrepen en opgevat als verraad, want je kunt toch niet eenvoudigweg overlopen van de ene kant naar de andere.

In het Duitsland van de nationaalsocialisten wordt Glaeser een paradepaard, dat zijn werken weer mocht publiceren, meestal onder het pseudoniem Ernst Töpfer en na zijn toetreden tot de Wehrmacht wordt hij plaatsvervangend redacteur van de luchtmacht kranten Adler im Osten en Adler im Süden. Daarnaast schrijft hij ook in de Duitstalige Krakauer Zeitung, een nationaalsocialistisch tijdschrift in het bezette Polen en in de Deutsche Adria Zeitung in Triest.

Na de oorlog draait hij weer om en is hij een van de eersten, die de Duitsers wel zal vertellen hoe je een democratisch leven moet leiden en hoe je je als een goede democraat moet gedragen, maar niemand luistert meer naar hem. Uiteindelijk wordt hij een lachwekkende en tragische figuur.

Carossa is in 1938 gast op de NSDAP-Reichsparteitag en ontvangt in hetzelfde jaar de NS Goethe-Preis van de stad Frankfurt. In 1941 wordt hij president van de Europäische Schriftstellervereinigung, een door Goebbels geënceneerde bruine "tegen-PEN" en daarmee de representant van een "liberale" Duitse cultuurpolitiek en een van de meest begunstigde auteurs van het naziregime. In 1944 wordt hij in de anthologie "Lyrik der Lebenden" van de SA-Oberführer Gerhard Schumann met 15 gedichten opgenomen. Zelfs na de oorlog treedt hij nog in 1951 op als ontlastingsgetuige in het denazificatieproces van de schrijfster Henriette von Schirach, echtgenote van de Reichsjugendführer Baldur von Schirach. Maar al in 1945 wordt zijn Roemeens dagboek op de index van de zogenaamde zwarte lijst van de Russische bezetters gezet, wat Carossa als een boven hem hangende excommunicatie zag, die hem al op toekomstige moeilijkheden voorbereidde.

Aan het eind van de jaren 60 brak er in Duitsland een hevig conflict uit tussen de generatie van de vaders en hun radicale zonen over het omstreden verleden van de eersten. En dat conflict is nog steeds niet beslecht, ondanks het gegroeide begrip voor de vele angsten en dwangmatigheden, waaraan de bevolking in toenemende mate in het Derde Rijk was blootgesteld en die tot een wijdverbreide aanpassing hebben geleid. Maar nog steeds is er de vraag hoe de houding van de intellectuelen was in die tijd. Hoe hebben de "Männer mit Überblick", zoals Herbert Marcuse ze noemt, die niet zijn geëmigreerd, maar in het nationaalsocialistische Duitsland bleven, zich gedragen, in hoeverre hebben zij bijgedragen aan het nationaalsocialistische machtssysteem, welke compromissen hebben ze gesloten en hoe hebben zij later hun houding verdedigd?

Begin jaren 80 waren er hevige controverses over bekende intellectuelen en schrijvers, zoals in het openbare debat over de uitreiking van de Goetheprijs van de stad Frankfurt aan Ernst Jünger in 1982 en de discussie in Die Zeit n.a.v. een artikel van Fritz J. Raddatz "Het begin van de Duitse naoorlogse literatuur" ("we zullen verder schrijven, als alles aan scherven valt..."). Het ging hier om het functioneren en de vanzelfsprekendheid van niet-nationaalsocialistische auteurs, zoals Günther Eich, Erich Kästner en Wolfgang Koeppen, die, om verder te kunnen schrijven en publiceren, in het Derde Rijk compromissen hadden gesloten. Het feit, dat zo'n artikel uit 1979 nog steeds zulke heftige reacties kon oproepen, toont aan, hoe moeilijk en beladen met taboes een discussie over het nationaalsocialistische verleden nog steeds was. Andere prominente namen als Godfried Benn en Martin Heidegger worden steeds weer genoemd als het om persoonlijkheden uit het Derde Rijk gaat,

die al te graag bereid waren tot een compromis of een schemerige houding hadden. De medeverantwoordelijkheid van Duitse intellectuelen aan het ontstaan en uitvoeren van het fascisme is tot op heden nog steeds een onopgelost hoofdstuk in de geschiedenis van het Derde Rijk.

Al direct na de oorlog was men het met elkaar eens, dat alleen een louteringsproces kon leiden tot een nieuw politiek en moreel begin en dat iedereen zich rekenschap moest geven van wat hij had gedaan in het Derde Rijk. Of zoals Eugen Kogon in zijn veelbesproken essay "Gerecht en geweten" zei: "Het Duitse volk moet zichzelf afvragen: hoe zijn we erin terecht gekomen? Hoe was dat mogelijk? Wat kunnen we doen om voor ons zelf en voor de wereld te blijven bestaan?" De Engelse bezettingsmacht hing overal posters op met foto's uit de concentratiekampen, die voorzien waren van de groot gedrukte tekst "Dat is jullie schuld", in de hoop, dat een algemeen schokeffect in de bevolking zou leiden tot een morele heropvoeding. De verwachte reactie bleef echter uit en verkeerde eerder in het tegendeel: veel Duitsers trokken zich terug in een niet-willen-weten en zetten zich af tegen deze collectieve aanklacht, die psychologisch gezien ook niet erg handig was. Ondanks het verzet in de bevolking hielden de geallieerden en vooral de Amerikanen, vast aan het dubbele concept van bestraffing en heropvoeding als voorwaarde voor een toekomstige democratische ontwikkeling. Hoogtepunt werd het proces in Neurenberg, waarin de leiders van het nationaalsocialistische regime werden veroordeeld voor hun misdaden tegen vrede, oorlogsrecht en menselijkheid. Maar scherp was de openbare reactie op het besluit in januari 1946 om in het kader van het denazificatieproces de bevolking te dwingen om vragenlijsten in te vullen, die gedetailleerde gegevens moesten verschaffen over een eventueel partijlidmaatschap of medewerking aan een nationaalsocialistische organisatie. De erachter liggende gedachte van collectieve schuld werd ook nu door de bevolking afgewezen en versterkte de onwil tegenover de bezettingsmachten. Uiteindelijk werd de denazificatie een flop, omdat de eigenlijke verantwoordelijken er niet werden uitgefilterd, maar alleen de kleinere meelopers werden veroordeeld. Er ontstond een perverse ontwikkeling, doordat, aldus een krantenartikel, "miljoenen Duitse mensen ermee bezig zijn, het bewijs te leveren, dat ze te dom waren het bedrog van Hitler te doorzien, dat ze niet de moed hadden, zich tegen hem te weer te stellen, erger nog, dat ze überhaupt geen mening hadden, maar meelopers waren en het allerergste, dat ze meegedaan hadden, hoewel ze eigenlijk ertegen waren..." Het falen van het pedagogische concept was niet alleen te danken aan de diletantische opzet, maar vooral aan het feit, dat een poos later dezelfde mensen uit de overheid, de justitie en het bedrijfsleven ongeacht hun nationaalsocialistische verleden weer werden ingezet om een nieuwe staatsstructuur op te bouwen.

De discussie over de al dan niet collectieve schuld werd niet alleen beheerst door het Neurenbergproces en de denazificatiepraktijk van de bezettingsmacht, maar ook door de openbare briefwisseling, die op gang kwam door de terugkeer van Thomas Mann. Dit debat tussen de "innere en äußere Emigration", met Thomas Mann als vertegenwoordiger van de emigranten, speelde een belangrijke rol in de naoorlogse periode en werd aangeduid als "der große Kontroverse". Mann was niet de juiste figuur voor deze discussie, trapte op de tenen van de schrijvers, die in Duitsland waren gebleven door toch weer over de collectieve schuld te beginnen. De "innere Emigration" voelde de behoefte zich te rechtvaardigen, maar dat werd door Thomas Mann scherp afgewezen met het argument, dat je niet moet doen alsof 12 jaar nationaalsocialisme er helemaal niet is geweest. Ook hier dus een mislukte dialoog met als gevolg, dat de exil-schrijvers lange tijd met de nek werden aangekeken en geen aansluiting vonden bij de naoorlogse literatuur, terwijl de schrijvers, die waren gebleven, door de restauratieve politieke ontwikkeling zich wel konden ontwikkelen.

Parallel aan de discussie over de collectieve schuldvraag liep het debat over het gedrag van de individuele schrijvers, die waren gebleven. Wat was hun rol in de fascistische cultuurpolitiek

geweest? Zij waren door de collectieve schuldvraag in het defensief gedrongen en voelden de behoefte om zich te rechtvaardigen. Het algemene verwijt was, dat zij hoe dan ook het nationaalsocialisme hadden ondersteund en dat werd vooral naar buiten gebracht door de vele literaire tijdschriften, die na de oorlog werden opgericht. Gevolg was, dat er een rechtvaardigingsliteratuur ontstond, die literair-historisch zeer interessant is. Niet alleen schrijvers en publicisten, maar ook voormalige NS-bonzen probeerden hun gedrag en hun motieven achteraf in de openbaarheid te verklaren in de vorm van autobiografieën, dagboeken, politieke bekentenissen, een verklarend nawoord en soms ook in romans. Het grootste gedeelte van de na 1945 uitgebrachte rechtvaardigingsgeschriften bestaat uit autobiografieën en de daaraan verwante dagboeken. Met behulp van een autobiografisch levensverhaal werd hierin de poging ondernomen de politieke en morele integriteit te bewijzen en tegelijkertijd de dialoog met de literaire openbaarheid weer op te nemen. Sommigen raakten door alle verwijten in een identiteitscrisis, zoals Hans Carossa, maar anderen bleven glashard hun enthousiasme voor Adolf Hitler verder uitdragen, bijvoorbeeld Hans Grimm.

Het politieke en morele vacuüm in de naoorlogse jaren leidde niet tot zelfkritiek over het nationaalsocialistische verleden, zoals je dat zou verwachten, na alles wat er in de voorgaande jaren was gebeurd, maar eindigde in een soort verdringingsproces bij de intelligentsia. De rechtvaardigingsautobiografie van Hans Carossa, "Ungleiche Welten" is daar een duidelijk voorbeeld van. Vanwege de openbare aanklacht als schrijver in het Derde Rijk gefaald te hebben, vond Carossa het noodzakelijk zich achteraf te verdedigen. Juist het feit, dat hij door zijn handelingen en uitspraken in die jaren aan de schandpaal kon worden genageld, noopte hem ertoe over zijn vroegere doen en laten rekenschap af te leggen, maar zonder een kritische zelfreflexie. Zijn collaboratie met de nationaalsocialisten kwam volgens hem vooral voort uit noodlottige contemporaine constellaties. Een grote rol speelt ook het begrip apolitiek. Carossa beweert tussen 1933 en 1945 zich verre te hebben gehouden van de nationaalsocialistische politiek, maar dat is natuurlijk voor vele interpretaties vatbaar, zoals Thomas Mann in zijn essay "Betrachtungen eines Unpolitischen" heeft beschreven. Het zich beroepen op een apolitieke houding is een geëigend staaltje rechtvaardiging om zich te onttrekken aan een kritisch zelfonderzoek naar eigen denken en handelen. Carossa's mystificerende omschrijving van het Derde Rijk als "ziekte", "epidemie", of "onweer" is paradigmatisch voor een denken, dat ervan uitgaat, dat historische ontwikkelingen door het lot worden bepaald. Daardoor is een rationele analyse niet mogelijk en dus kun je je schuld ontkennen. Carossa en vele andere besmette schrijvers proberen ook nog hun collaboratie te rechtvaardigen door met het argument te komen, dat ze daarmee veel kwalijke zaken hebben kunnen voorkomen. Een zogenaamd positieve intentie, die echter weinig overtuigend is. Het lijkt meer op een verholen rechtvaardigingsbehoefte en het ontkennen van het morele falen als individu en het lid zijn van de intellectuele elite. Carossa is zijn politieke en morele medeverantwoordelijkheid als individu en als schrijver dus behoorlijk uit de weg gegaan.

Wat Glaeser na de oorlog moest rechtvaardigen, was niet zozeer zijn verruiling van de exilsituatie met die van de "innere Emigration", maar zijn wisseling van de emigratie naar de actieve medewerking in het NS-systeem, dus de overgang van een oppositievorm naar het tegenovergestelde. Wie in 1938 als prominent auteur openlijk naar Duitsland terugkeerde, kreeg meteen te maken met de voorwaarden van de nazi's. Tot aan zijn dood in 1963 heeft Glaeser in verschillende romans en verhalen geprobeerd zijn gedrag te rechtvaardigen, zoals in "Das Selbstgespräch I und II" en "Glanz und Elend der Deutschen", maar erg overtuigend was het niet. Het kwam erop neer, dat hij in zijn artikelen voor de militaire kranten tussen de regels door schreef en zo kritiek kon leveren op het naziregime. Daarmee werd zijn zelfkritiek, die hij toch regelmatig uitte in tijdschriften, weer min of meer teniet gedaan.

Hoe anders ging het met Carossa. Kort voor de capitulatie in 1945 schreef hij een brief naar de burgemeester van Passau, waar hij woonde, om de stad zonder gevechten over te geven. Daarvoor kreeg hij nog de doodstraf, maar hij werd gered door de komst van het Amerikaanse leger. Goed gegokt dus. Een paar jaar later kwam bondspresident Theodor Heuss, die in de buurt was, bij Carossa op bezoek en praatte een uur met hem over zijn poëzie. En zo ging het verder bergopwaarts en werd hij weer een populaire schrijver in de Bondsrepubliek. Al in 1948 werd hij benoemd tot ereburger van Passau en Landshut, in 1950 werd hij weer lid van de Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, in 1953 kreeg hij het Großes Bundesverdienstkreuz der Bundesrepublik Deutschland, in 1956 postuum de Paracelsus medaille van de Duitse artsenbond en hij werd de naamgever van zijn voormalige school Hans-Carossa-Gymnasium in Landshut, de Hans-Carossa-Oberschule in Berlijn-Spandau, de Volksschule in Pilsting, de Volksschule in Passau-Heining, de Hans-Carossa-Klinik in Stühlingen en van vele straten in heel Duitsland, o.a. in Passau, Münster, Neurenberg en Berlijn. Hoort dit tot het collectieve verdringingsproces van de intelligentsia? En waarom werd Carossa wel weer in genade aangenomen en Glaeser niet? In 1993 verschijnt er in Die Zeit een artikel van Klaus Harpprecht over de pas uitgegeven dagboeken van Hans Carossa uit de periode 1925-1935, waarin ook zijn rol in de oorlog wordt besproken. Achter de vestingmuren van het Derde Rijk bestond ook literatuur, want die was niet collectief geëmigreerd en ze benaderde het propagandaministerie en zijn grootcommandeur met koele berekening, weliswaar behoedzaam en met beperkingen, maar dat was wel de waarheid. Aldus Harpprecht. En Peter Czoik schrijft in 2014 nog, dat Carossa in 1941 weliswaar tot president van de Europäische Schriftstellervereinigung werd benoemd, maar dat hij bij de jaarlijkse bijeenkomsten niet verscheen en dat Thomas Mann, die zich later lovend over zijn werk uitliet, Alfred Kubin en Alfred Mombert, die hij meehielp uit de gevangenis te bevrijden, tot zijn vrienden behoorden.

Met wat voor merkwaardig fenomeen hebben we nu eigenlijk te maken, zowel voor als na de oorlog? Bij Glaeser blijft het een raadsel. Hoe kan een gevierd schrijver, sympathisant van het communisme, wiens boeken tegelijkertijd met die van Thomas Mann en Erich Kästner in 1933 op de brandstapel werden gegooid, tijdens zijn exil heimwee krijgen naar de Wetterau, de streek, waar hij vandaan kwam? Hebben zijn vrouw en zoontje daarin een rol gespeeld? Niemand weet het. Waarom laat hij het toe, dat hij in het Derde Rijk het paradepaard van de literatuur wordt, het blijft in nevelen gehuld. Hoe kan hij dan na de oorlog op de barricaden gaan staan voor een democratisch Duitsland? Het Duitse volk rekent genadeloos met hem af, deze draaikont verdient het om in het niets te verdwijnen. Anders ligt dat voor Carossa. Hij manipuleerde voorzichtiger, sprak begin jaren dertig nog schande van de nazipraktijken, onthield zich in het openbaar in het Derde Rijk van politieke uitspraken, maar zorgde er wel voor, dat zijn boeken werden uitgegeven en onthield zich van commentaar na de oorlog. En dat accepteerde het Duitse volk wel, de Beieren voorop, want hij was hun schrijver.

Dus hoe fout is fout? Er kan maar één conclusie zijn: erg fout. Het maakt niet uit of je de nazi-ideologie openlijk of stiekem hebt omarmd, of het Duitse volk je al dan niet heeft vergeven, of je je in een roman of geschrift hebt proberen te rechtvaardigen voor je toch niet zo foute gedrag, je had afstand moeten nemen en in exil moeten gaan om te voorkomen, dat er ook maar de kleinste smet op je terecht zou komen. Maar in Duitsland woeden de discussies anno 2016 voort en zijn ze er nog niet uit, nog steeds niet.

Literatur:

Dr. Peter Czoik: Hans Carossa, Literaturportal Bayern

Christiane Deußen: Erinnerung als Rechtfertigung. Autobiographien nach 1945, Tübingen, Stauffenburg Qolloquium Band 6, 1987,

Christine Greiner: Zwischen den Zeilen. Hans Carossas Schaffen während des Dritten Reiches. Passau 1999

Klaus Harpprecht: Die Tragödie vom einfachen Anstand, Die Zeit, 10-9-1993

Ernst Klee: Das Kulturlexicon zum Dritten Reich, Frankfurt a.M., 2007

Eugen Kogon: Gericht und Gewissen, Frankfurter Hefte, 1, 1946

Alfred Krans: "La guerre-ce sont nos parents", Schoon Schip, 1, 2015

Erwin Rotermund: Zwischen Exildichtung und innerer Emigration, München, 1980

Hans Sarkowics, Alf Mentzer: Literatur in Nazi-Deutschland, Hamburg/Wien, 2000

Volker Weidemann: Das Buch der verbrannten Bücher, Köln, 2008